

ÖSSZEFONÓDOTT ÉLETTÖRTÉNETEK

KOLLÁZS A GÖRÖG POLGÁRHÁBORÚ SORÁN MAGYARORSZÁGRA KERÜLT GYERMEKEK ÉLETTÖRTÉNETEIBŐL³

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.4.76>

BEVEZETÉS

1948 folyamán mintegy háromezer szülői felügyelet nélküli görög gyermek érkezett Magyarországra. Ideérkezésük része volt annak a nagyszabású akciónak, amelynek során az 1946–49-es görögországi polgárháború leghevesebb küzdelmei közepette, a kommunisták által vezetett partizánok, mintegy 15–28 ezer gyermeket telepítettek át az egykori „keleti blokk” országaiba. Az eredetileg rövidnek, majd átmenetinek gondolt áttelepítés sokak számára végülis egy életre szóló változásnak bizonyult.

Az írás a jelenleg is Magyarországon élő, hajdani menekültekkel készült életútinterjúk alapján igyekszik bemutatni, hogy az érintettek miként rekonstruálták a velük történeteket. A jelen esszé fő gondolati ívét az egyedi élettörténetekből összefont történetmesélés adja. A tény, hogy a sok különálló, egyedi, személyes élettörténetet egységes történetté lehetett összefonni, világosan igazolja, hogy az elbeszélők egy emlékezetközösség részeként mondták el a maguk történeteit. Bemutatjuk, ahogy az elbeszélők az átélt polgárháborús traumáktól, a magyarországi beilleszkedés honvagy terhelte nehézségein keresztül, az újra formálódó hététköznapok bemutatásáig, maguk jutnak el a velük történetek identitásformáló hatásának értelmezéséig.

Még javában tartott az 1946–49-es görögországi polgárháború, amikor a belgrádi székhelyű *Szabad Görögország Rádió* 1948. március 4-én közleményben jelentette be, hogy a kommunista partizánok vezette „Ideiglenes Demokratikus Kormány” azzal a kéréssel fordult a „népi demokráciákhoz”, hogy a Görög Királyi Légierő bombázásai következtében előállott szükséghelyzet miatt ideiglenesen fogadják be a háborús övezetekben élő gyermekeket (Daliani–Mazower 2000; Voutira et al. 2005).

A források többsége egyetért azzal, hogy a gyermekek áttelepítése tulajdonképpen már az év elején elkezdődött, s a közlemény kiadására azért került sor, mert az athéni kormány 1948. február 27-én az ENSZ-ben azzal vádolta meg a Görögország északi, észak-nyugati területeinek jelentős részét ellenőrző partizánokat, hogy erőszakkal telepítenek át görög gyerekeket Albániába, Jugoszláviába, Bulgáriába és Közép-Kelet-Európa számos másik országába.

Ugyanekkor az athéni kormányerők maguk is az érintett régió gyermekeinek hasonló léptékű – igaz az országhatárokon belül maradó – áttelepítésébe kezdtek. S bár az elsőbbség kérdése egy polgárháborús helyzetben nehezen eldönthető, többségi történészi vélemény szerint az első lépéseket a kormányerők tették

1 Professzor emeritus, az MTA doktora, ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet.

2 Egyetemi docens, Krétai Egyetem, Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet.

3 Az alcímet Léderer Pál (1991) „A kézcipő”. Episztemológiai kollázs összekötő szövegekkel. *Holmi*, 3(1), 48–59. című esszéjéből kölcsönöztem.

1. ábra.

A „jó” és a „rossz” gyermekbegyűjtés a Görög Hadsereg vezérkarának 1949-es propagandakiadványában.

A sötét, kommunista gyermekrabló elöl Anyám! (Μάννα μου) felkiáltással menekülő gyermek a Nemzeti Gyermekvédelem (Εθνικό Παιδοφύλαγμα) karjaiban keres menedéket.

Forrás: Kosztopulosz 2017

meg (Steen 2019). A Friderika királyné által még 1947 nyarán létrehozott országos segélyszervezet 1948 tavaszától már deklarálta is arra fókuszált, hogy a gyermekeket akár szülei ellenében is „megmentse a kommunista móteltől”. Szerke az országban 53 úgynevezett „gyermekvárost” hoztak létre, amelyekbe az általuk rászorultnak ítélt gyerekeket gyűjtötték össze.

Visszaemlékezéseiben Friderika királyné valóságos versenyfutásról beszélt, s a maguk részéről a kommunisták is felvállalták, hogy nem csupán a háborús veszélyektől, nélkülözésektől akarják megóvni a gyermekeket, hanem azt is igyekeztek megakadályozni, hogy a polgárháborúban velük szembenálló „monarchofasizisták” elragadhassák, és saját kommunista meggyőződésű szülei ellen nevelhessék őket (Baerentzen 1987; Fokasz 2006).

A szemben álló felek saját akciójukat következetesen „gyermekmentésként”, míg a másik fél tevékenységét „gyermekrablásként” mutatták be.

Gyermekmentés vagy gyermekrablás, ilyen szélsőségesen eltérő minősítések között mozgott a görög kommunisták akciójának megítélése is. Megnevezésére az athéni kormány igen hatásos kommunikációs eszközként a „pedomazoma”⁴ kifejezést vezette be. A kifejezés még az oszmán hódoltság idejéből származik, annak idején így nevezték a keresztény gyermekek erőszakos begyűjtését janicsárrá történő kiképzésük céljából. A kormány retorikája azt sugallta, hogy a kommunista lázadók, megfelelő ideológiai agymosás és katonai kiképzés után, janicsárokként tervezik bevetni „saját nemzetük ellen” az erőszakkal elragadott fiatalokat. Nem csoda, hogy a mintegy 15–28 ezer gyermek⁵ áttelepítése máig heves érzelmeket és indulatokat kiváltó fejleménynek bizonyult. Ráadásul mindez a polgárháború színpadán, s a formálódó hidegháború minden helyi konfliktust felerősítő geopolitikai keretei között zajlott (Marantzidis 2010:141; Tsekou 2013).

4 Görögül: παιδομάζωμα

5 A számok a különböző forrásokban ezek között az értékek között mozognak, többségük azonban a felső határhoz közeli értéket ad meg.

A kommunisták saját akciójuk kapcsán következetesen a gyermekek megmentéséről, vagyis „pedososi-mo”⁶-ról beszéltek, a névadási harc azonban még napjainkra sem jutott nyugvópontra. Nemcsak az érintettek, hanem a szépirodalmi feldolgozások (Γκανάς 1961; Ατζακάς 2008), valamint egyelőre még a témában megjelent kutatások esetében sem beszélhetünk egy mindenki által elfogadott beszédmód kialakulásáról (Chasioti 2011; Daliani–Mazower 2002; Danforth–Boeschoten 2012).

NÉZŐPONT, MÓDSZERTAN

Jelen írás nem törekszik arra, hogy igazságot tegyen a fent tárgyalt kérdésben. S bár hiánypótló lenne, nem tárunk fel eddig ismeretlen levéltári dokumentumokat. Nem próbálkozunk a vonatkozó történeti irodalom kritikai feldolgozásával, mint ahogy nem foglalkozunk a „görög gyermekek” ügyének polgárháborús háttérrel és nemzetközi környezetével sem (Reinisch–White 2011).

Kimondhatjuk, hogy csak a gyermekek – kommunista partizánok által levezényelt – tömeges áttelepítésére fogunk fókuszálni. De még ez a kijelentés is számos további megszorítást igényel. Nem foglalkozunk például a párhuzamosan zajló másik, Friderika királyné nevével fémjelzett áttelepítéssel. Nem elemezzük kölcsönhatásukat és összehasonlításukra sem törekszünk (Dalianis–Mazower 2000).

A fentiekhez hasonlóan fontos megszorítás, hogy a háborúk a civilek, és ezen belül a gyermekek életére gyakorolt hatásának vizsgálata szintén kívül esik a jelen írás illetékességi körén. A kérdéskör alapos ismerete híján kénytelenek vagyunk ezzel az önkorlátozással élni, jóllehet tudjuk, hogy Görögországban épp az utóbbi évtizedekben kezdték el feltárni ennek a területnek egy sajátos polgárháborús vetületét. A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején ugyanis sok várandós vagy kisgyermekes nő került börtönbe Görögországban (Voglis 2000). Gyermekeik ezért életük egy meghatározó, kezdeti szakaszát börtönben töltötték. Bizonyos kor elérése után a hatóságok elválasztották a gyermekeket anyjuktól, akik többnyire nagynénikhez, nagyszülőkhöz számos esetben viszont gyermekotthonokba, s onnan gyakran az Egyesült Államokba, örökbefogadó szülőkhöz kerültek (Steen 2019). Máiig élő traumákra utal, hogy az anyák úgy érzik, gyermekeik rosszállással gondolnak vissza azokra az időkre, amikor anyjuk, úgymond a „mozgalmat választotta” helyettük (Vervenioti 2003).

További szűkítése a jelen dolgozat tematikai határainak, hogy a „görög gyermekek” kapcsán csak a magyar esetet vizsgáljuk, azt nem hasonlítjuk össze a többi „népi demokráciában” történetekkel. Végül, s ez lenne a végső lehatárolás, a magyar eset kapcsán is csak az idekerült görög gyermekek egy meghatározott alcsoportjával foglalkozunk.

Ezen döntésünk kezdetben kizárólag módszertani megfontolásokra támaszkodott, utólag azonban a tanulmány fő tartalmi mondanivalója⁷ révén is megerősítést nyert. Ami a módszertant illeti, vizsgálódásunk kiindulópontjául a hajdani menekült gyermekekkel készült életútinterjúk szolgálnak. A dolgozat kiinduló alapanyagát alkotó mintegy két tucatnyi interjú az elmúlt másfél évtizedben készült.⁸ Ezen interjúk felét,

6 Görögül: παιδοσώσιμο

7 A szerzők különösen hálásak ezért az ismeretlen bírálóknak, akik célirányos megjegyzéseikkel segítettek kívülről látni saját szövegünket.

8 Az idők folyamán az interjúk elkészítéséhez az egykori Görög Kutatóintézet, az MTA-ELTE Peripato Kutatócsoport, az ELTE Szociológia szakán folytatott hallgatói terepmunkák, a Görög Intézet, az ELTE Peripato Kutatócsoport keretében végzett szakmai gyakorlatok, valamint a Kréti Egyetem által finanszírozott „*Living perforce in a foreign country. The case of Greek political refugees of Civil War in Hungary*” kutatási program biztosítottak intézményi keretet.

részben Görögországban, a 2010-es évek első felében fiatal társadalomtudósok készítették. Ezekben az esetekben mintegy másfél órás, magyar nyelvű, közös interjúvázlatra épülő félig strukturált interjúkról van szó. A jelen tanulmány szerzői az elmúlt fél évtizedben ezekhez tettek hozzá mintegy tucatnyi életútinterjút. Kettő Görögországban görög nyelven, a többi Magyarországon vegyesen, görög illetve magyar nyelven készült. Minden beszélgetőtárssal többször is találkoztunk, így az általunk készített interjúk egyike sem volt rövidebb három óránál. Beszélgetéseinkből részletgazdagságukban kiemelkedett négy interjú. Tanulmányunk végülis döntően ezekre épít. Alexisszel⁹ hat alkalommal találkoztunk, s ennek eredménye egy több mint 12 órás hanganyag lett. Elenivel, Georgiosszal és Annával pedig szisztematikusan két-két alkalommal 3–4 órán át beszélgettünk. Kiválasztásuk tudatos volt. Az interjúkat többéves ismeretség alapozta meg, és számos találkozó, rövidebb eszmecsere egészítette ki, amelyek a többi interjúval egyetemben, más munkák eredményeivel együtt (Grizonas 1998; Králová–Tsivos 2015; Balogh–Christoforatos–Purosz 2020) akkor is hallgatólagos tudásként épültek be a tanulmányba, ha közvetlenül nem hivatkozunk rájuk. Ezeket a forrásokat alkalmanként más munkákból vett idézetekkel egészítettük ki.

Még egy, az interjúalanyok végső kiválasztását meghatározó tényezőt kell kiemelnünk. A magyarországi görögség napjainkban is intenzív közösségi életet él. Ebben a közösségben megkülönböztetett figyelem és tisztelet jut a hajdani gyermek menekülteknek. Ez nem volt mindig így, s hogy ez miként állhatott elő arról legvilágosabban Alexis beszélt interjújában:

„A nyugdíjba vonulásom után,¹⁰ mivel hogy nem volt telkem, meg egyéb, s valamivel csak foglalkoznom kellett, felkerestem a Szillogoszt,¹¹ aminek a Baross utcában volt a székhelye. Szinte minden nap elmentem, és ezekkel a régi öregekkel,¹² akiket nem nagyon ismertem, egy párat ismertem csak, azokkal beszélgettem. [...] a nálamnál idősebbek vagy akik vezető beosztásban voltak a görögösekben belül, azok általában inkább a családkról, tehát a dohánygyári életről¹³ beszélgettek, vagy azoknak a sorsáról, de a gyerekekről, azokról, akik gyermekotthonban nevelkedtek, azokról nem esett szó. Ez engem egy kicsit bántott, hiszen mi végül is szülők nélkül érkeztünk Magyarországra.” (Alexisz)

Az ezredforduló táján, egy fokozatos generációváltás részeként, az egykori menekült gyermekek generációja lassan a magyarországi görögség jellegadó csoportjává vált. Tagjai elkezdtek megemlékezéseket tartani, a velük történetekkel foglalkozó konferenciákat szervezni,¹⁴ kiállításokat¹⁵ rendezni. Újra felvették a kapcsolatot a gyermekotthonokbeli tanáraikkal, visszamentek gyermekkoruk színhelyeire. Interjúkat adtak, fotóalbumokat szerkesztettek, dokumentumfilmekben szerepeltek. A magyarországi görögség öntudatos és megbecsült közösségévé formálódtak. Legaktívabb tagjai rendkívüli sorsokról tudósító, rendkívüli idők tanúiként tűntek

⁹ A dolgozatban egyik interjúalany sem a valódi nevén szerepel.

¹⁰ 1999-ben ment nyugdíjba.

¹¹ A Magyarországi Görögök Kulturális Egyesületére utal, amelynek görög neve Πολιτιστικός Σύλλογος (Szillogosz) Ελληνων Ουγγαρίας.

¹² A felnőttként Magyarországra került elsőgenerációs egykori partizánokra utal, akiknek elbeszélései évtizedekig uralták a közösségi és családi emlékezés legkülönfélébb tereit.

¹³ A budapesti görögök túlnyomó többsége a hatvanas évek közepéig Kőbányán, egy volt dohánygyárban kialakított zárt telepen élt (Fokasz et. al. 2017; Dzindzis 2013).

¹⁴ Mérföldkőnek tekinthető az egyik gyermekotthon egykori színhelyén, a 2003 októberében Fehérvárcsurgón rendezett konferencia (Lagani–Μποντίλα 2012).

¹⁵ „Köszönjük Magyarország” kiállítás 2005 szeptemberében. A kiállítás anyaga 2006-ban egy hasonló című fotóalbumban is megjelent.

fel. Interjúalanyainkat magunk is ez utóbbiak közül választottuk, s tanulmányunk gerincét beszámolóik többszöri elolvasása után az ő élettörténeteikből összefont történetmesélés adja.

A tanúságtevők a magyarországi görögök életének máig meghatározó, sikeres arcai. Ezt annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert még napjainkban is előfordul, hogy egyes érintettek, több-kevesebb hezitálás után azzal háritják el megkeresésünket, hogy ők „még nem tudnak ezekről a dolgokról beszélni”. Az interjúktól persze sosem várunk el valamiféle reprezentatívítást. Itt azonban meghatározott irányú egyoldalúságot feltételezhetünk. A jövőbeni kutatásokkal jó lenne ezeket a hezitálókat is elérni.

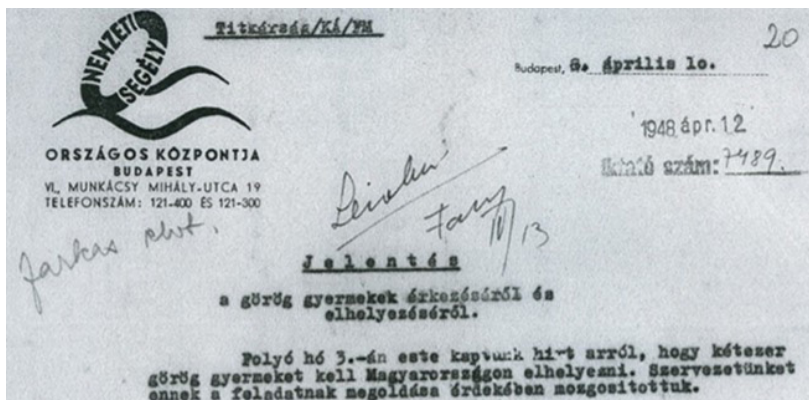
Az interjúrészletek összeválogatása és bemutatása „A görögországi elindulástól a magyarországi megérkezésig” című részben döntően az elbeszélői kronológiát követi. „A polgárháborús felfordulástól a gyermekotthonok rendjéig” című részben a szerzők értelmezése szerint vannak csoportosítva a normalitás – bármit is jelentsen ez – elvesztése és visszaszerzése közti legfontosabb élettapasztalatok. Míg „Az én életemben...” című részben a történeteknek a szereplők szerinti értelmezését mutatjuk be, miközben megpróbáljuk kibontani az élettörténetek feltételezett implicit jelentését is. Hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy kutatásunk jelen szakaszában nem lépünk fel az analitikus feldolgozás igényével.

A dolgozat legfőbb eredményének azt, a szöveg megformázásában implicit módon megjelenő állítást tekintjük, hogy az egyéni élettörténetek végső soron interszjektív kommunikációs terekben formálódtak. A szerző által beválogatott és bemutatott elbeszélések egy erős kohéziójú emlékezetközösség léte utalnak. Éppen ezért jelen esszé döntően nem az egyes interjúk elemzéséből áll, a főszöveget maguk a hosszan sorjázó interjúrészletek jelentik. Ezzel kívánjuk ugyanis igazolni egy közösségi történet létét. A szerzői szövegek döntően nem elemzéseknek, inkább csak az interjúrészletekhez illesztett összekötő szövegeknek, kommentároknak tekinthetők.

Az élettörténetek bemutatása előtt azonban bemutatunk néhány alapadatot az ideérkezett görög gyermekekről.

Adatok a Magyarországra érkezett görög gyermekekről

Magyarországon a kommunista párt felső vezetése 1947 végén foglalkozott egy, a „görög nép támogatására szervezendő” kampánnyal. A mozgalom megszervezésére létrehozták a „Segítséget a Görög Népek Országos Bizottságát”, amely 1948. április 7-én már a görög gyerekek érkezéséről tárgyalt. Egy 1948. április 10-én kelt jelentés pedig arról tudósított, hogy a Nemzeti Segély Országos Központját 1948. április 3-án keresték meg azzal, hogy 2000 görög gyermek elhelyezéséről kell gondoskodnia (2. ábra).

2. ábra.
1948. 04. 10.
A Nemzeti Segély Országos Központjának jelentése a görög gyermekek érkezéséről
Forrás: © Magyar Nemzeti Levéltár MOL_FOND, 10/4/1948.

A jelentésből többek között megtudjuk, hogy

- 1948. április 7-én érkezett az első vonat 860 gyermekkel és 14 felnőttel,
- 1948. április 9-én reggel érkezett meg a második vonat 720 gyermekkel és 18 felnőttel, végül
- ugyanezen nap délutánján egy harmadik vonat is érkezett 607 gyermekkel és 5 felnőttel.

A gyerekeket és felnőtt kísérőiket a Vöröskereszt teherautóin, mintegy 50 fős csoportokban a Fertőtlenítő Intézetbe szállították, ahol a fertőtlenítés után új ruhákat kaptak. Innen autóbusszokkal szállították őket a Mátyás-, az Andrásy- és a Szent László laktanyákban előkészített tömegszállásokra (Fokasz et al. 2017).

Egy 1948. április 20-i jelentés¹⁶ szerint a görög gyermekek korcsoportonkénti megoszlása a következő volt:

1. táblázat. A görög gyermekek korcsoportonkénti megoszlása.

Életkor (évek)	Fiúk	Lányok	Összesen
0–1	NA	NA	5
2–5	NA	NA	284
6–13	819	748	1567
14–18	179	141	320
>19	1	34	35

Forrás: Olt Károly népjóléti miniszter jelentése, Magyar Nemzeti Levéltár MOL_FOND, 20/4/1948.

Az 1. táblázatból jól látható, hogy a menekült gyermekek többsége 5 és 13 év közötti. A felnőttek és a kiskorúak aránya pedig egyértelműen mutatja, hogy az adott esetben nem családok, hanem döntően kiskorúak mozgásáról volt szó. Az érintettekkel készült interjúkból tudható, s a táblázat számai is ezt sugallják, hogy a gyermekeket – szüleik távollétében – döntően tizenéves lányok vagy fiatalasszonyok kísérték.

A GÖRÖGORSZÁGI ELINDULÁSTÓL A MAGYARORSZÁGI MEGÉRKEZÉSIG

Ilyen nagyszámú, lényegében váratlanul és rövid időn belül megérkező gyermek ellátása és elhelyezése komoly kihívást jelentett a magyar hatóságok számára. A legsürgetőbb feladat az egészségi állapotuk ellenőrzése volt, hiszen a gyermekek időben és távolságban is igen hosszú utat tettek meg, ráadásul gyakran rendkívül mostoha körülmények között. Az egykori menekültek beszámolóiban közös motívumokként jelentek meg az utazás során átélt fizikai megpróbáltatások és az életkörülmények nehézségei.

Úton, megállókkal

„A faluban három kísérővel 25-ös csoportokba osztottak bennünket, s így indultunk el a szomszéd falu felé. Az olyan nyolc kilométerre van, s mindezt gyalog tettünk meg. [...] Odaértünk, megvártuk, amíg jön valaki, aki tovább kísért minket. Tehát mindig volt velünk egy partizán, aki ismerte az utat. Az is olyan 5–6 km-re lehetett. [...] Jugoszláviában családoknál helyeztek el bennünket. Úgy emlékszem, nagyon szegények voltak. Szinte nem volt semmijük.” (Alexisz, ekkor kilenc éves volt)

Egy másik érintett, Eleni útja Albániáig hasonló volt Alexisz Jugoszláviába vezető meneteléséhez:

„Öt napon keresztül faluról, falura gyalogoltunk. A partizánok persze megszervezték, hogy azért aludjunk is valahol. Volt olyan hely, ahol egyesével tudtunk átmenni, mert szemből már lőttek. [...] Albáni-

¹⁶ Olt Károly népjóléti miniszter jelentése, Magyar Nemzeti Levéltár MOL_FOND, 20/4/1948

ában mindjárt Korçába vitték minket. Kilencven gyerek, három felnőttel. [...] Tizenöt napig maradtunk egy családnál. Kuponokat kaptunk, amellyel egy kis olajbogyó és kevés kenyér is járt. Az ötéves kislányok elől nehéz volt a kenyeret elrejtetni. 1948-at írtunk, ők is éheztek.” (Eleni, ekkor 12 éves volt)

A szintén Jugoszláviába érkezett Anna szerint:

„Sűrű sötét erdőn mentünk keresztül. Patakokon gázoltunk át, csak a hold világított. Fáztunk, éhezünk. Nálam egy tarisznyában volt ennivaló. Hogy tűnt el, hogy esett le, vagy, mit tudom én, [...] valamelyik gallyba beleakadt, nem tudom. Eltűnt. Amikor megérkeztünk a szerb határhoz megkaptam a büntetésemet a nővéremtől. Azt mondta, hogy nekem kell elmenni kéregetni a szerb családokhoz. Volt olyan család, aki adott nekem kenyeret, volt, aki nem tudott adni. S akkor tanultam meg az első szláv szót, a »hleb«-et, a kenyeret.” (Anna, ekkor 9 éves volt)

Csehországi kutatók (Králová–Tsivos 2015) hasonló tapasztalatokról számolnak be egy másik gyermek visszaemlékezése kapcsán, aki a fentiekhez hasonló hosszú menetelés révén szintén Magyarországra került, de családdegyszítés révén később Csehszlovákiában kötött ki.

„Amikor Jugoszláviában voltunk, körülbelül egy hónapot maradtunk ott, s azért rimázkodtunk, hogy essen. Amint leesett az eső, elmentünk az erdőbe csigát gyűjteni. Konzervdobozokba tettük, megfőztük és megettük” (Králová–Tsivos 2015:123).

Sokan alig pihenték ki az Albániába, illetve Jugoszláviába tartó menetelés fáradalmait, szinte azonnal indultak tovább Magyarországra.

„Körülbelül egy hétig maradtunk a faluban, majd teherautókra raktak és elvittek minket Bitolába. Ott [...] rögtön, aznap vonatra raktak minket. Tehervonatra, nővérem szerint nagyon bűdös volt, előtte állatokat szállíthattak bennük. Így érkeztünk Belgrádba. [...] A falunkból 4–5 gyerek Romániába került, mi többiek, 74-en Magyarországra jutottunk. Amikor beszálltunk a vonatra, rögtön elaludtunk. Olyan fáradtak voltunk. Nappal, ez már április 7-e, érkeztünk Magyarországra. Tehát egy hónapig tartott, amíg a falunkból elérkeztünk Budapestre.” (Alexisz)

Mások csak többhónapos albániai tartózkodás után indultak tovább.

„Elbaszanba 1948. augusztus-szeptemberben kerültünk, s 1948. december 22-én érkeztünk Magyarországra. Elbaszanból teherkocsival vitték minket, mint utólag kiderült, az albán-szerb határig. Ott egy fapados vonatra szálltunk. Szomjasak voltunk, minden bajunk volt. Sokáig álltunk valahol, mikor utólag elkezdtem érdeklődni az út részletei iránt, akkor derült ki, hogy Belgrádban [vagyunk].” (Georgiosz, ekkor 7 éves volt)

Eleni összesen kilenc hónapig maradt Vlorában,¹⁷ ahol nagyon sok gyermeket helyeztek el, itt még iskolába is járhattak.

„Kilenc hónap után megint az autókba, és utána vonatra. Na most a vonaton arra emlékszem, hogy mindig szomjasak voltunk. Ahol megálltunk, ott mindenhol vizet kerestünk!” (Eleni)

„Belgrádban kettéosztották a szerelvényt. Megint mentünk egy darabig, és utána átszálltunk egy kivilágított vonatra, amelyben plüss ülések voltak. Ez már Magyarország. [...] Kenyeret és kemény, szeletelhető lekvárt, úgynevezett Hitler-szalonnát kaptunk.” (Georgiosz)

¹⁷ Durrës után Albánia második legjelentősebb kikötővárosa.

A megérkezés

A már említett április 20-i jelentés szerint a Budapestre érkezett gyermekek

„egészségi állapota általában jó. Meghűléses betegségek az első napokban nagyobb számmal fordultak elő, úgy, hogy részben kórházi kezelés és kórházi megfigyelés alá 109 gyermek került.

7 hastífuszos eset, 4 vérhas és 7 tüdőgyulladás jelentett komolyabb megbetegedést, azonban egyetlen esetben sem vezetett súlyosabb komplikációkra. [...]

A gyermekek hangulata jó, foglalkoztatásukról és játékokkal való ellátásról gondoskodás történt” (Olt Károly népjóléti miniszter jelentése).

A hivatalos jelentésnél plasztikusabb képet tár elénk Mészáros Sándor orvos, aki már az első napokban, 1948. április 23-án megérkezett a Mátyás laktanyába, s tapasztalatait részletes naplójegyzetekben rögzítette.

„Mikor beléptem a laktanya udvarára és körülnéztem az ott nyüzsgő sok gyermek között, be kell valanom, hogy első pillanatban megriaszított a látvány. A nélkülözésnek, a gondozatlanságnak, a nyomorúságnak ijesztő képe tárult elém, a sok rongyos ruhás, sebes, vakaródzó gyermek láttán, akik kergetőztek, mászkáltak, visongtak körülöttem és betöltötték az egész udvart. Valóban, mindegyikről a háború elrettentő szobrát lehetett volna megmintázni” (Mészáros 2006:10).

Az egykori gyermekek beszámolóiban maguk is részletes leírást adnak az érkezés utáni első napok hangulatáról.

„Keleti Pályaudvar. Ott már vártak minket. [...] Fehérré festett teherautókkal, gondolom a Vöröskereszt autói voltak, elvittek egészen a Széchenyi fürdőig. Ott fertőtlenítettek, megfürdettek minket, bűdösek voltunk. [...] Melegítőket, tréningruhákat kaptunk, tornacipőt adtak ránk. [...] Elvittek minket a Mátyás laktanyába, majd később az Andrassy laktanyába. [...] A Mátyás laktanya udvarán volt egy nagy tér, ahol nagy farakások voltak, ott játszottunk rengeteget.” (Alexisz)

Beszámolóik szerint a később érkezett csoportok tagjai ugyanezek a helyszíneken, hasonló eljáráson mentek keresztül, valahonnan mégis tudni vélték, hogy őket már felkészültebben fogadták.

„Egyszer csak megálltunk, buszokra raktak és elvittek minket egy nagy épületbe, mint kiderült, a Széchenyi fürdőbe. Nagy volt a gőz, minden göncöt le kellett venni, megfürdettek minket. Nénik, bácsik átvizsgáltak bennünket. Az ujjaim közti tetvektől kezdve, minden, amit a hosszú úton összeszedhettünk, megtalálható volt rajtunk. Úgy képzeld, hogy augusztustól a hegyekben éltünk. A fürdő után pólót kaptunk, rövid nadrágot, s megint buszra tettek bennünket. [...] A mi csoportunk az utolsók közt érkezett Magyarországra, ekkora már nagy volt [a] gyakorlat a gyerekek fogadásánál. Elvittek minket egy nagy hodályba, mit mondjak neked, hatalmas nagy szoba volt. Meleg, meg minden. Később megtudtam, hogy a Mátyás laktanya volt.” (Georgiosz)

Az elmúlt oldalakon hosszasan felsorolt részletgazdag, színes beszámolókból világosan kiderült, hogy az átélt megpróbáltatások egyes, motívumszerűen visszatérő emlékképei a következők:

„mindezt gyalog tettük meg” (Alexisz),

„faluról, falura gyalogoltunk” (Eleni),

„Sűrű sötét erdőn mentünk keresztül. Patakokon gázoltunk át, csak a hold világított. Fáztunk, éhezünk.” (Anna)

„Amikor beszálltunk a vonatra, rögtön elaludtunk. Olyan fáradtak voltunk.” (Alexisz)

„Szomjasak voltunk, minden bajunk volt.” (Georgiosz)

Ezek szinte szétválaszthatatlanul keverednek azzal a tudással, amelynek az akkor 9–12 éves gyermekek aligha lehettek birtokában:

„a szomszéd falu [...] olyan nyolc kilométerre van” (Alexisz),

„Öt napon keresztül [...] gyalogoltunk [...] Kilencven gyerek” (Eleni),

„74-en Magyarországra jutottunk” (Alexisz).

Különösen feltűnő ez a kettősség a Budapestre történő megérkezés esetében, ahol a gondoskodó fogadtatás nyilván mély nyomot hagyó emlékképei – pályaudvari helyszín, ápolók, fertőtlenítés, fürdetés, ruha-csere, tömegszállás – mellett, mindenki megemlítette a Keleti Pályaudvar, a Széchenyi fürdő vagy a Mátyás laktanya nevét, amelyet a frissen érkezett, s magyarul egyáltalán nem tudó gyermekek nyilvánvalóan csak később ismerhettek meg.

Figyelemre méltó, hogy egyfajta reflexív visszaemlékezés csak Georgiosz esetében figyelhető meg, aki többször is említette, hogy bizonyos konkrét ismeretekre csak később tett szert.

„Elbaszanból teherkocsival vittek minket, mint utólag kiderült, az albán-szerb határig. [...] Sokáig álltunk valahol, mikor utólag elkezdtem érdeklődni az út részletei iránt, akkor derült ki, hogy Belgrádban [vagyunk]” [kiemelések tőlünk].

„[...] buszokra raktak és elvittek minket egy nagy épületbe, mint kiderült, a Széchenyi fürdőbe. [...] Elvittek minket egy nagy hodályba, mit mondjak neked, hatalmas nagy szoba volt. Meleg, meg minden. Később megtudtam, hogy a Mátyás laktanya volt” [kiemelések tőlünk].

A többi interjúalany esetében ilyen reflexivitást nem figyelhetünk meg. Hipotézisünk szerint ez azzal függhet össze, hogy Georgiosz csak rövid ideig nevelkedett gyermekotthonban. A véletlen úgy hozta, hogy 1949 őszén szülei is Magyarországra kerültek, s ezt követően ő már a Beloianisz faluban, családban nevelkedett. Kikerülve sorstársai közegeből, feltételezésünk szerint, Georgiosz már csak érettebb korban, utólag kezdett érdeklődni az út egyes részletei iránt. A gyermekotthonokban ezzel szemben az otthoniak hiánya, a honvágy állandósult közös élmény volt. S mivel az ugyanabból a faluból származó gyermekeket többnyire ugyanabban a gyermekotthonban helyezték el, az általuk átélteket egymás között is, s az őket kísérő-nevelő felnőttekkel is újra és újra megbeszélték. A rutinszerűen ismétlődő hétköznapi beszélgetések során az egyedi élettörténeteket keretező közös történet formálódott. Innen „tudták”, hogy április 7-én érkeztek, hogy az a pályaudvar a Keleti, a tömegszállás pedig a Mátyás laktanya volt.

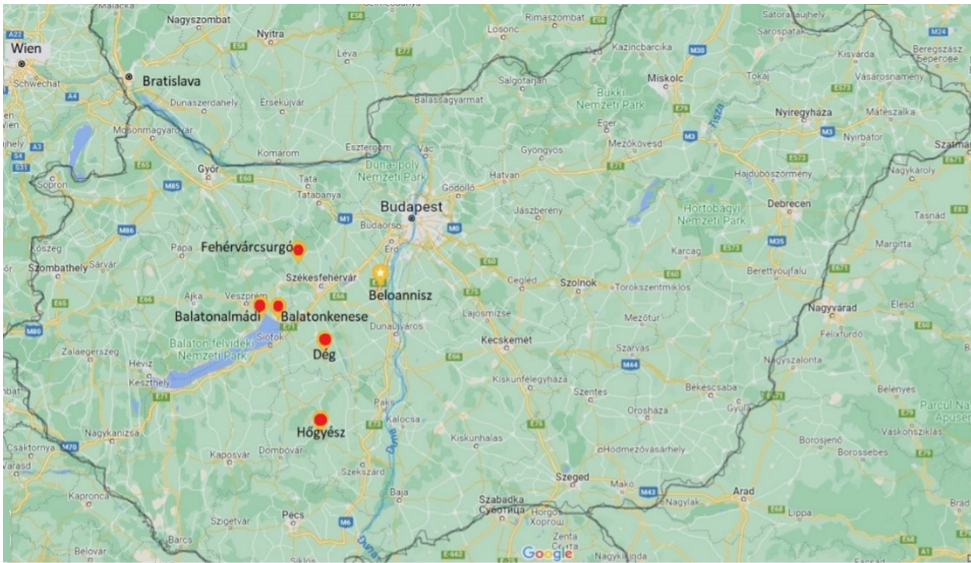
Georgiosszal egyidőben 1948 karácsonyán érkezett Magyarországra Eleni is, aki a már mások által felidézett motívumok – Keleti, fertőtlenítő, Mátyás laktanya – mellett egy anekdotikus esetre is emlékezett.

„Jugoszlávián keresztül Magyarországra jöttünk, a Keletibe. Először a fertőtlenítőbe vittek minket, hát igen. És utána a Mátyás laktanyába. [...] Mivel karácsony volt, egy nővér cukorral járt körbe és mindenkinek adott. Mire a végére ért, az első felmentek a második emeletre, hogy ott is sorba álljanak.

– Nem szabad!

Emlékszem, hogy a takarító néni, hangosan, szinte énekelve mindig ezt mondta a folyosón. Amikor felmosott szegény. Ez volt az első magyar mondat, amit megtanultunk.

– Nem szabad!” (Eleni)

3. ábra.
Görög gyermekotthonok Magyarországon 1951-ben

Forrás:
Saját szerkesztés

Mi, akik tudjuk, hogy mi várt a gyermekekre, hajlamosak vagyunk szimbolikus jelentést tulajdonítani az emlékező által játékosan felidézett pillanatképnek. A gyermekek a magyarországitól nagyon eltérő világokból érkeztek. A jelenet arra utal, hogy milyen hosszú és szokatlan szocializációs-integrációs folyamatok vártak rájuk Magyarországon. Ezek kereteit pedig nagyrészt a hatóságok előtt álló másik nagy feladat, a gyermekek véglegesnek szánt *elhelyezése* határozta meg. Magyarországon végül öt¹⁸ település, Balatonalmádi, Balatonkenese, Fehérvárcsurgó, Dég és Hőgyész – akkoriban már üresen álló – nemesi kastélyai, vendégszállásai szolgálták a gyermekotthonok helyszínéül.

Az egykori magyar tanárok egyike visszaemlékezéseiben a fehérvárcsurgói kastélyról állapította meg, hogy:

„Kívül-belül imponáló volt, annak ellenére, hogy a németek kirámolták az értékeket és nyugatra „menekítették”. ... A kör alakú monumentális könyvtárszoba könyvek nélkül is lenyűgözött. A márványlépcsőt sem tudták elvinni, ott tündökölt hófehéren. ... A berendezés annál sivárabb. Emeletes ágyak, ócska szekrények tömkelegei.” (Budaháziné1999:136–137)

4. ábra.
A gyermekotthon egykori lakói Fehérvárcsurgón 2021-ben

Forrás: Fokasz et. al. 2017.

18 Összehasonlításképpen a görög gyermekek elhelyezésére az egykori Csehszlovákiában ötven, míg Romániában kezdetben tizenkét gyermekotthon működött.

A gyermekek tehát megérkeztek. Immár túlvannak a Görögországból Magyarországra vezető „nagy utazás” viszontagságain. A továbbiakban a velük készült életútinterjúk alapján igyekszem feltárni, hogy miként emlékeznek a polgárháború traumatikus eseményeire és azok következményeire.

A tanúságtételektől természetesen ebben az esetben sem valamilyen történelmi múlt pontos rekonstrukcióját reméljük. Hisszük, hogy minden élettörténet, mint „meseszövés és eleven tapasztalat bomlékony elegye” (Ricoeur 1990:191) önmagát reprezentálja. Jól ismert ugyanakkor, hogy a polgárháborús görög menekültek, köztük a gyermekként Magyarországra érkezettek is sajátos arculatú, közös identitással rendelkező közösséget alkottak. Ebben, a közösen átéltek mellett, meghatározó szerepet játszott az a társadalmi-kulturális örökség, amelyet Görögországból hoztak magukkal. Érdemes ezért a menekült gyerekek interjúból rekonstruálható szociális hátteret egy nagyobb társadalomtörténeti keretben is elhelyeznünk.

A kibocsátó közeg

Túlnyomó többségük Görögország északnyugati régióiból, Epirusz és Nyugat-Makedónia hegyvidéki falvaiból származott.

Braudel a mediterrán világ egészében meghatározó szerepet tulajdonított e „magasban gubbasztó világoknak” (Braudel 1996:26), Damianakosz görög antropológus pedig éppen Epiruszban végzett évtizedeken keresztül terepmunkát (Damianakosz et al. 1997). A továbbiakban Braudel fordulatait, kifejezéseit, valamint Damianakosz eredményeit mozaikelemekként felhasználva – ezt érzékeltetjük a dőlt betűs kiemelésekkel – igyekszünk összerakni egy általánosabb, bár természetesen így is vázlatos képet.

A hegység, Braudel szerint alapvetően *akadály*, de egyben *menedék* is. Menedék a falusiak számára a *kalózok*, s a törvényen kívüliek számára a *katonák* elől. Kezdetben ideiglenes *menedéke*, majd *állandó lakóhelye* az Epiruszban megtelepülő *vlah* (cincár) *nomádoknak*.

„A családban csak édesanyám nem volt vlach. A dédnagyapám például nomád pásztor volt. Egy, ma Albániához tartozó területen született, s a halotti anyakönyvi kivonatába be van írva, hogy görög keleti vallású, nomád pásztor.” (Alexisz)

5. ábra. Epiruszi tájkép és falukép 2021-ben

Forrás: Fokasz Nikosz.

Általánosságban azonban, ahogy azt Braudel külön kiemelte, a hegyvidék a központi politikai-társadalmi rendszer hálójából kibúvó *paraszi köztársaságok*, s ennyiben egyfajta önigazgató *szabadság menedéke*. Kétséges például, hogy az oszmán birodalom epiruszi helytartói a hosszú évszázadok alatt kormányozták-e egyáltalán vagy csak igazgatták a fennhatóságuk alá tartozó epiruszi falvakat. Mindez *félautonóm, önigazgató közösségek* kialakulásához vezetett, s egyes helyeken „*ezt a szabadságot a modern közigazgatás súlya ellenére a mai napig meg tudták őrizni*”¹⁹ (Braudel 1996:33).

A hegyvidék, *tanya típusú települések, városias falvak, szétszórt lakóhelyek hazája*, ahol a *helyi lakosság szinte elvész*, s a közlekedés is nehézkes. A szállítás többnyire öszvérrel vagy számárral történik, de rosszabb időben, magas hóban az állatokat emberi élőerővel helyettesítik.

A helyi lakosság jórészt magára van utalva. Lakói a *félíg nomadizáló, legelőváltó pásztorkodást* a teraszosan művelt, többnyire aprócska földek terményeivel egészítik ki. Kénytelenek szinte mindent – baromfit, kutyát, kecskét, öszvért – tartani, és *kénytelenek szinte mindent* – szőlőt, gabonát, olajbogyót – *bármilyen áron megtermelni*. Mindezt kézművességgel és piacozással egészítik ki. Az általunk vizsgált élettörténetek arról tanúskodnak, hogy Epiruszban, ez a piacozás bőven átnyúlt a társadalmi értelemben viszonylag új országhatárokon.²⁰

„*A családban mindnyájan beszéltük az albán nyelvet. Anyai nagyapám Albániából Korçából (görögül Κορυτσά) nősült. Amikor anyai nagyanyám fiatal lányként hazajött még nem is tudott görögül. Albániából amúgy is sokan jártak át, a házaknál szolgáltak. A kapcsolat nagyon jó volt. A határőrség nem is foglalkozott ezzel, ki-be mászkáltak az emberek, tulajdonképpen Albániával már akkor megvalósítottuk a közös Európát. Hétéves koromig még én is gagyogtam albánul.*” (Georgiosz)

Nomadizáló, legelőváltó, piacozó életmód. Hagyományosan mobil népeiségről van tehát szó, amely mobilitás a huszadik században tengerentúli kivándorlással egészült ki, s az ott megszerzett források egy részét az otthonmaradottak támogatására fordították.

A negyvenes években a második világháborús megszállás, valamint az azt követő polgárháború idején a megélhetés ugyanezen készségei, erőforrásai a túlélést szolgálták. Ugyanezeket a képességeket mozgósították, csak a fokozottabb kényszerek közepette jóval nagyobb intenzitással. Egy akkor tizenéves lány emlékei szerint a német megszállás éveiben:

„*mi gyerekek házról házra jártunk, meleg ruhát, pokrócokat gyűjtöttünk. A házakban varrodákat hoztak létre, ahol az anyák a házi szövőszékeken szőt saját szőtteseinkből nadrágokat, mentéket varrtak, zoknikat és trikókat szőttek és szállították oda, ahova éppen kellett. A hó sok, a tél kemény volt, nagy a hideg, szamarak, öszvérek nem álltak rendelkezésünkre, a nagy hóba nem lehetett kihajtani őket, csak a nők mentek ki felmálházva. Anyukám a házunkban öt-hat lányt fogott be, téstát gyúrtak, kenyeret sütöttek. A szomszéd falvakba vitték, ahol nem voltak gyermeklányok. Távol voltak, mert lementek a nyájjal a síkságra legeltetni*” (Margariti 2018:186).

A fenti idézet azt sugallja, hogy az élet a megszállás idején csak annyiban változott, hogy a megszokott készségeket szokatlan intenzitással, szokatlan célok érdekében kellett mozgósítani. Valójában, ennél sokkal

19 Nem véletlen, hogy Görögországban a hegyvidék szolgált az második világháborús antifasiszta ellenállás és a kommunista felkelés bázisául.

20 A régióban a határokat elsősorban az 1912–13-as balkáni háborúk formálták.

több történt. A negyvenes évek ugyanis a görög társadalom egésze számára traumatikus háborús tapasztalatok hosszú sorát tartogatta (Fokasz 2020).

A POLGÁRHÁBORÚS FELFORDULÁSTÓL A GYERMEKOTTHONOK RENDJÉIG

A második világháború és az 1946–49-es polgárháború elemzése messze kívül esik a jelen dolgozat ambícióin és illetékességi körén. A korszaknak, a szinte áttekinthetetlen gazdagságú angol szakirodalma mellett magyar nyelvű, viszonylag friss források is hozzáférhetőek (Fokasz 2004; Balogh 2013). Így elegendő, ha itt a legfőbb események elnagyolt és szükségképpen szelektív felsorolására szorítkozunk.

Görögország 1940 őszen, a Mussolini-féle Olaszország intervenciója következtében keveredett bele a második világháborúba. A görög hadsereg sikeres ellenállása arra kényszerítette Hitlert, hogy kiségtse katonailag szövetségését. Az 1941 tavaszán indult német támadás gyors görög kapitulációhoz, majd olasz–német–bolgár hármass megszálláshoz vezetett 1941–44 között. A megszállás első évében, 1941–42 telén súlyos éhínség tört ki. A napi túlélés ellehetetlenülése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Görögországban átfogó politikai és katonai ellenállás jött létre. Több görög ellenálló és partizánsereg is alakult, amelyek időről-időre – leghevesebben 1943-ban – komoly harcokat folytattak egymás ellen is. A megszálló német csapatok 1944 októberi távoztása után, 1944 decemberében rendkívül sok halálos áldozattal járó utcai harcok törtek ki Athénben. A csendőrség és angol szövetségeseik, valamint a baloldali partizánok közötti harcok az utóbbiak katonai vereségével, majd fegyverletételével zárultak 1945 januárjában. A megszállás idején alakult partizáncsoportokat feloszlatták, a válság azonban korántsem ért véget. A kibontakozó fehérterror nyomására a partizáncsoportok újraalakultak, ami fokozatosan újabb fegyveres felkeléshez, és az 1946 és 1949 közötti „tulajdonképpen” polgárháborúhoz vezetett.

A fenti felsorolással csak azt szerettük volna érzékeltetni, hogy a negyvenes évek Görögországában – amelyet egy, a korszakot elemző gyűjteményes kötet (Iatrides 1981) találóan „Egy nemzet válságban” alcímmel írt le – a görög polgárok többségének élete tartósan és gyökerestül felborult.

A most következő részben az interjúalanyok élettörténeteinek keresztül szeretnénk bemutatni, hogy milyen traumatikus körülmények között veszték el a megszokott hétköznapi életüket a gyermekek számára. Ezt követően, annak próbálunk utánajárni, hogy az egymást támogató gyermekek s a róluk gondoskodó felnőttek az évek folyamán miként igyekeztek összerakni maguknak egy újfajta normalitást.

(Polgár)háborús traumák

A negyvenes évek traumatikus eseményeit sajátos nézőpontból, de közvetlenül élték meg a gyermekek is. Mindjárt a kérdéses évtized elején, 1940–41 fordulóján, a második világháborús olasz támadás idején, az akkor alig négyéves Eleni emlékei szerint falujukban:

„A férfiakat sorban begyűjtötték az iskolába és verték, kínozták őket, hogy adják elő a fegyvereiket. Élénken él a kép előttem: anyám és apám húga egy pokrócba csavarva hozzák haza apámat, akit úgy megverték, hogy járóképtelen volt.” (Eleni)

A második világháborús megszállásnak a harcok szempontjából talán legszörnyűbb évében, 1943 nyarán már a németekről:

„Jött a hír, faluról-falura, hogy jönnek. Az asszonyok, ami csak menthető volt elásták, rá füvet, mintha száradna. Ez sem volt akadály, a németek kiástak mindent. A falu lakossága felmenekült a hegyre. Pár idő, járásképtelen a faluban pusztult el. És onnan fentről néztük, a felnőttek kétségbeesve, a gyerekek nagy csodálkozva, hogy ég az egész falu. Kétszáz házból jó, ha hús maradt épen.” (Eleni)

Alig volt vége a második világháborúnak, a család újabb szörnyűségekkel szembesült. A történet elbeszélője csak utólag tudta meg, hogy apja megsegített egy sebesült partizánt, ezért a falubeliek a munkahelyére küldtek néhány embert, hogy kivégezzék. Elfogták és már rá volt fektetve a fatuskóra, hogy lefejezik, amikor messziről kiabálva jött valaki, hogy inkább Janinába viszik a börtönbe. Azt viszont 11 évesen már maga élte meg, hogy addig is

„a faluban, egy ház pincéjében több más fogollyal együtt kilenc napig őrizték. Anyámmal minden nap mentünk és vittünk vizet. [...] Egyik nap nem ismertem meg apámat. Dagadt kék fejjel nézett ki a pincéből. Az éjszaka működött [...] a legkegyetlenebb vallató, aki úgy verte a foglyokat, hogy az egész falu zengett a fájdalom zajától. [...] Apámat kilenc nap múlva egy másik férfival Janinába vitték. Akkor láttuk utoljára.” (Eleni)

A falubeliek rendre, számukra szokatlan dilemmákkal szembesültek. A görög hadsereg a polgárháború alatt is sorozott, és sokan érezhették úgy, hogy nem akarnának fegyvert fogni saját partizánnak állt rokonai, szomszédjaik ellen. Alexisz apja a behívó ellenére a partizánokat választotta. Elfogató parancs volt ellene, mert katonaszökevénynek számított, s bujkálnia kellett. Távollétében halálra is volt ítélve. Az apák döntései azonban a legközvetlenebbül érintették a gyermekeket is.

„Állandóan házkutatás volt nálunk, állandóan apámat keresték. [...] Kilencéves gyerekként persze féltem. Később két fegyveres kormánykatonára [...] fülön fogott és elvittek a falu végére. És ott megint:

Hol az apád? Merre ment?

Mondom, arra!

A hegyre mutattam. Akkor lőttek egyet a levegőbe és ott hagytak. Visszaszaladtam a faluba. Vissza mentem a házukba, így láttam, hogy mindenki sír. De nem azért sírnak mert megverték őket, hanem mert azt hitték, hogy engem elintéztek, hogy végem van.” (Alexisz)

Elveszett hétköznapok

A polgárháború sújtotta vidékeken az emberek a harcok közepette is igyekeztek megőrizni azt, amit csak lehetett, az élet megszokott rendjéből.

„Mivel a falu alig pár kilométerre volt a harcok fő színterének számító Grammos hegységtől, többször zajlottak a közelben kisebb-nagyobb összecsapások. A helyiek megtanulták, hogy ha újságpapírral leragasztják az ablaküvegeket, akkor azok a bombák keltette rezonanciától nem törnek be.” (Georgiosz)

Egy ponton túl azonban nem maradt más, mint a megszokott keretből való kilépéssel védeni az életet magát.

„A harcok azonban egyre közeledtek, ezért anyámék, Aszpaszia meg a nénikém, úgy döntöttek fölhúzódtunk Kali Vrisibe [egy másik faluba]. Az északabbra, a harcotól távolabb volt.” (Georgiosz)

Az élet megszokott szövedékének felbomlása állandó igazodást, új ismeretek és viselkedésmódok elsajátítását követelte meg. A gyermekeket például megtanították arra, hogy ha repülő hangját hallják, akkor azon-

nal valamilyen fedezék alá kell bújni. A rendszeres bombázások nyilvánvalóan ijesztő, traumatikus élményt ugyanakkor – a kognitív disszonancia egy sajátos eseteként – a gyermekek egy viccelődő gúnynév megalkotásával igyekeztek maguktól eltávolítani, s hatását ezzel enyhíteni.

„Megtanultuk megkülönböztetni a repülőket a bűgásukról. Kívülről tudtuk, hogy melyik volt a felderítő repülő, a »Galatasz«, azaz a »tejes«, amelyik korán reggel jött, mint a tejesember.” (Georgiosz)

A polgárháború gyakran vagy-vagy helyzetek elé állította a felnőtteket, ami rendre, „hova tartozom?” típusú identitásdöntések meghozatalát igényelte.

„Apám nem a görög hadsereghez, a nemzeti hadsereghez vonult be, ahová behívták, hanem elment a partizánokhoz. A falubeli férfiak többsége már ott volt, s ő nem akart fegyvert fogni a sajátjaival, a rokonaival szemben.” (Alexisz)

Eközben a gyermekek inkább csak elszenvedték a megszokott környezetből, s ezzel tulajdonképpen az önmagukból való kilépés kényszerét. Georgiosz sok gyermektől eltérően családotól menekült Albániába.

„Hamarosan küldönc hozta a hírt, hogy gyorsan el kell hagynunk a helyet, mert fölfedezték és bombázás lesz. [...] Jött a parancs, és átléptünk Albániába.” (Georgiosz)

Ott először a szüleitől, majd testvérétől s a falubeli gyermekektől választották el. Ez az elválás, elszakadás évtizedekkel később is hangsúlyos szerepet kapott élettörténete elbeszélésében.

„Másnap teherautók jöttek a gyerekekért, és a nővéremmel együtt minket is elvittek Elbaszanba. Ekkor váltam el szüleimtől. Édesapámtól el sem köszönhettem, mert éppen intézett akkor valamit. [...] Tehát elvittek minket Elbaszanba. Ott elválasztották egymástól az idősebb és kisebb gyerekeket. [...] A falubeliek közül senki sem volt velem. Teljesen magam voltam.” (Georgiosz)

Mikor megyünk haza?

A gyermekeket kiszakították megszokott, döntően a rokoni, személyközi kapcsolatokra épülő falusi közegükből, ezért ösztönszerűen kapaszkodtak mindenbe, ami ismerős volt. Feltűnt ez Mészáros Sándornak, a gyerekekhez 1948 tavaszán kivezényelt telepörvosnak is:

„A barakkokban való elhelyezésüknél kiderült, hogy egyelőre szó sem lehet arról, hogy a fiukat az egyik, a lányokat a másik barakkba helyezzük el, mert a kialakult csoportok,^[21] vegyesen fiúk és lányok görögösen összekapaszkodtak és a viláért sem hajlandók elszakadni egymástól” (Mészáros 2006:10–11).

A szülők, rokonok hiánya már a nekiindulás pillanatától meghatározó élmény volt, s még a legrövidebb Budapestre vezető út is

„elég hosszú volt, s már közben honvágyunk támadt. Főleg a kishúgomnak. Ő sokat sírt, hogy mikor megyünk már haza? Mi meg mondtuk neki, ha vége lesz ennek az egész háborúnak, akkor visszamegyünk.” (Alexisz)

Ezen az érzésen nem változtatott a Budapestre történő megérkezés sem, s a gyermekek a görög falvak sokgyermekes családjaiban szokásszerűen elsajátított eszköztárral reagáltak az ismeretlen helyzetből adódó új kihívásokra.

21 Nyilván az ugyanazon faluból származó gyerekek.

„A Mátyás laktanyában kezdtük már érezni a szülők hiányát. Főleg a kisebbek. A testvérek vigyáztak egymásra. Hogy magunk voltunk, abból adódott, innentől vigyázni kell. Főleg a nővérem, aki olyan volt, mint a kísérő mamák.” (Alexisz)

A befogadó szervezetek a maguk részéről a kezdetektől, például már a Mátyás laktanyában tudatosan igyekeztek kezelni ezt a helyzetet.

„Mindig lefoglaltak, valahova vittek minket, valamilyen műsort nézettek velünk. [...] Az, hogy mi játszottunk, az mondjuk elvette a szomorúságunkat, de hogy hosszú ideig nem fogunk visszamenni, ez már látszott, éreztük.” (Alexisz)

A szülőföld hagyományainak és értékeinek a magyar hatóságok általi elfogadása, sőt támogatása különösen fontosnak bizonyult, nemcsak a gyermekek nemzeti identitásának formálásában, ami deklarált politikai cél volt, hanem a honvágy enyhítése, s a gyermekotthonokon belüli közösségi kapcsolatok és személyes kötelékek kialakítása terén is.

Mészáros Sándor teleporvos, aki a gyerekekkel szinte egyidőben érkezett a Mátyás laktanyába, majd mintegy száz gyermeket kísért a visegrádi Gizella telepre, később pedig a balatonkenesei gyermekotthonba, külön kiemelte, hogy:

„Egy nap sem múlik el, hogy ne táncolnának. Nyáron a parkban, télen az iskolateremben. Legalkalmasabb erre a vacsora utáni idő. Ilyenkor elvonulnak az iskolaterembe, vagy ha melegebb az idő, kimennek a parkba, és a lányok, vagy pedig felváltva a fiúk és lányok, félkört alakítanak és énekszóra járnak népi táncaikat” (Mészáros 2006:28).

Hasonló egyúttléről számolt be a fehérvárcsurgói telep egykori lakója is. Ezek a közös programok egyúttal a környező településekkel történő kapcsolatfelvételek első szervezett formáiként is funkcionáltak.

„Együtt énekeltünk, táncoltunk, együtt tanultunk. Mindent együtt csináltunk. Volt egy énekkar, amit az Irénke néni szervezett, és akkor mentünk faluról falura szerepelni.” (Eleni)

A gyermekeket az egyes gyermekotthonokba többféle szempont – nemek, korcsoportok – szerint osztották be, de amennyire csak lehetséges volt, igyekeztek az ugyanabból a faluból származó gyermekeket együtt tartani. Ennyiben a gyermekotthon, a görögországi otthon, az otthoni falu meghosszabbításaként funkcionált, s ez is hozzásegített valamiféle megnyugváshoz.

„Dég életemnek egy nagyon fontos időszaka. [...] A megnyugvást tulajdonképpen az adta, hogy azokkal a gyerekekkel voltam, akikkel a faluban voltam.” (Alexisz)

Dég azonban, ahogy a többi gyermekotthon is, kettős megítélésű az interjúalanyok elbeszélései alapján. Egyfelől nagyon sok hosszú, életre szóló barátság formálódott akkor.

„Ugyanakkor az ott tartózkodásnak volt ez a honvágy, sírás eleme. Dégen ugyanis már tudtuk, hogy nem ideiglenesen vagyunk itt, azt már éreztük, hogy ez hosszú lesz. [...] Amikor nagyon kitört belőlem, hogy nem tudok visszamenni, honvágyam van, de tudtam, hogy nem mehetek vissza, az fájt nagyon. [...] Ezt megosztani mással nem lehetett, mert hát a többieknek is ugyanez volt a problémájuk. Ez megnehezítette, hogy velük erről beszéljek. A közös sors éppen, hogy nem könnyítette ezt meg.” (Alexisz)

A honvágy tartósan jelen maradt a közösségben, s a csendes eltitkolt sírdogálástól a hazaszökés, mindenképpen merész, s talán a kétségbeesés által diktált kísérletéig terjedt.

„Na jó, hát volt úgy, hogy este elszipogtam magam a pokróc alatt. Anyám hiányzott, de azzal vigasztaltam magam, hogy nem tart ez sokáig.” (Georgiosz)

„Amikor valaki megszökött, visszahozták.” (Alexisz)

Az elveszettség érzetét az is életben tartotta, hogy a jövő a korábbiakhoz képest sokkal bizonytalanabbá vált, a gyermekek előtt ismeretlen távlatok nyíltak.

„Fogalmunk sem volt, hogy ilyen hosszú lehet az elválás. Bátran kijelenthetem, hogy ha akkor bárki megmondja nekünk, hogy az vár ránk, ami végül is megtörtént velünk, akkor senki nem indul neki az útnak. Mindenki visszament volna abba az akármilyen kicsi házikójába a falujába.” (Georgiosz)

A „néhány hónapon belül visszatérünk” ígérete persze már az ötvenes években elhalványult, de be nem teljesült ígéretként, nosztalgikusan még hetven évvel később is megjelenik egy dokumentumfilm²² idős visszaemlékezőjének elbeszélésében.

„Belül, a mélyben azért ott volt, hogy [...] hogy egyszer hazamegyünk, de az volt a kérdés, hogy mikor megyünk haza. Mikor a felnőtteket kérdeztük:

- Mikor megyünk haza?

- Nemsokára. De haza megyünk – ennyi volt a válasz.

Csak [...] teltek-múltak az évek. És ez volt, hogy majd egyszer hazamegyünk. Csak [...] nem mentünk haza.” (Nikosz)

Formálódó új hétköznapiak

A megérkezett gyermekek korosztályos összetétele, s az itt tartózkodás egyre biztosabbá váló elhúzóódása miatt a magyar kormány egyik legfontosabb feladata az oktatás megszervezése volt. 1949 nyarán Petrosz Kokkalisz sebészorvos a görögországi Ideiglenes Demokratikus Kormány egészségügyi, szociális és oktatási minisztere, ahogy a többi népi demokráciában (Μποντίλα 2000; Bontila 2023) görög iskolák létrehozását javasolta az akkor Magyarországon élő 2684 görög gyermek számára.

A gyermekek oktatására kezdetben csak a gyermekotthonokban nyílt lehetőség, így a gyermekeket azokban a ritka esetekben is a gyermekotthonokban helyezték el, amikor a szülők a polgárháború végeztével maguk is Magyarországon kötöttek ki. A szülők persze, annak érdekében, hogy maguknál tarthassák végre újra meglelt gyermeküket nem riadtak vissza az apróbb trükköktől sem.

„Sokáig úgy tudtam, hogy ’44 októberében születtem, holott valójában ’42-ben. Na aztán egyszer megtudtam a titkát ennek is. A szüleim magukhoz akartak venni, de ha iskoláskorú lettem volna, mint ahogy valójában az is voltam, akkor kötelezően gyermekotthonba vittek volna.” (Georgiosz)

Az iskolákban a gyermekek anyanyelve, Görögország története, földrajza és a politikai ismeretek mellett magyar nyelvet, valamint magyar nyelven számtant, természetrajtot, technikai ismereteket tanítottak. Az oktatás a továbbtanuláshoz és a szakipari beilleszkedéshez szükséges ismeretek elsajátítása mellett a menekültek közötti kohézió fenntartását, görög identitásuk megerősítését, valamint kommunista meggyőződésük formálását célozta. Ahogy egy egykori tanító visszaemlékezéseiből megtudjuk:

„Szigorú rend uralkodott az otthonban. Reggel 6 órakor ébresztő és reggeli torna. Gyors öltözködés és katonás rendben sorakozó, zászlófelvonáshoz. Trombitaszóra húzták fel a görög és a magyar zászlót.

²² Köszönjük Magyarországot, Rendező: Viktor Pacsorasz.

Elénekeltek a görög himnuszt, majd Zahariadisz görög vezérük éltetése következett. Ütemesen skandálták a nevét. Elhangzott a magyar és a szovjet himnusz is. Magasra tartott kézzel tapsoltak, Sztálint és Rákosit éltették” (Budaháziné 1999:138–140).

Katonás rendről számolt be az egyik interjúalanyunk is.

„A trombita, [...] mindig megszólalt, ha ébresztő volt, vagy sorban állásra szólított. Mindig a trombita szólt. Egy perc alatt kellett a sorba vigyázban beállni. Aki késett, odaállhatott előre, szégyenkezve. Trombitára ébredtünk, trombitára sorban állás, trombitára ettünk, [...] szóval minden. A gimnáziumban, mikor feljöttem Pestre, az volt a legjobb, hogy nem hallom a trombitát.” (Eleni)

Hasonló képet festett le romániai személyes tapasztalatait rögzítve és általánosítva Michalis Raptis is „Szerencsések a szerencsétlenségben” című könyvében:

„Legérzékenyebb serdülő éveinkben éreztünk a népi demokráciákba. [...] Olyan korban, amelyben a gondoskodás, a szeretet, a melegség és a megértés kell, hogy uralkodjon a gyerekek nevelésében és a felnőttekkel való kapcsolatukban. Nekem és az összes korombélinek ez nem adatott meg. A kaszárnya gyermekei voltunk...” (Pάππης 1999:306–307).

Magyarország, a többi egykorvált államszocialista országhoz hasonlóan (Tsivos 2019), rövid időre szóló vendéglátó országból lassan-lassan befogadó országgá lett. S nemcsak a gyermekek, hanem a polgárháború végeztével 1949 őszén érkezett felnőtt politikai menekültek számára is. Elhelyezésük és munkába állításuk általános kereteit az MDP Titkárságának 1950. április 8-i ülésén határozták meg. Ekkor döntöttek arról, hogy a munkaképes felnőttek közül 1500-at az iparban, 900-at a mezőgazdaságban kell elhelyezni (Fokasz 2017, 2020, 2023).

Mivel a menekültek túlnyomó többsége vidéki mezőgazdasági, döntően állattartó társadalmakból érkezett, magyarországi munkába állításuk sokuk számára radikális életmódváltozással járt. Integrációjukat munkahelyi betanításuk s az iparitanuló-képzés sokféle formája szolgálta. A tanulás, s még inkább a továbbtanulás, azonban a gyermekkorú menekültek számára a társadalmi integráció és a társadalmi felemelkedés legfőbb eszköze is volt. Fontosságát ezért a menekültek által szerkesztett napilap a *Laikosz Agonasz (Népi Küzdelem)* politikai-ideológiai propagandával is igyekezett megalapozni.

„A záróvizsgák teljesítménykényszere közepette a hős Beloianisz^[23] nevében még nagyobb odaadással vettem bele magam a tanulásba. Arra gondoltam, hogy ahhoz, hogy a lehető legjobban megfeleljek hősi emlékének mindenképpen kitűnőnek kell lennem. Éppen ezért még intenzívebb tanulásba kezdtem. Rendszeres ismétléssel készültem valamennyi tárgyból a vizsgákra. Nem hiányoztam egyetlen délutáni foglalkozásról, gyakorlatról sem. Az igazság az, hogy nagyon elfáradtam. De elértem a célom. Kitűnő lettem. Jól megtanultam magyarul, s megfogadtam, hogy mindig kitűnő leszek. Mindig első a tanulásban, az önképzésben” (Laikosz Agonasz 1952:119. szám).

A propaganda a kommunista mártírra, Nikosz Beloianiszra való közvetlen hivatkozást adta a tanuló szájába, s őt jelölte meg a tanulás motiválójaként. A tanulás iránti motiváltság tényleg sokakban munkált, de inkább a közösséggel szembeni kötelezettség szerepelt motívumként.

23 Nikosz Beloianisz görög kommunista mártír, akit 1952-ben Görögországban koncepció perben halálra ítélték és kivégeztek.

„Mi csak tanultunk, tanultunk. Hihetetlen, hogy mennyire meg akartunk felelni. Szóval tényleg. Nekünk ez presztízskérdés volt, hogy nekünk meg kell felelni. Mert nem csak magamat képviseltem, a görög közösséget is. Mi a görögök voltunk. Nekünk, mint görögöknek, mindenben teljesítenünk kellett.” (Eleni)

A személyes vallomásokban a tanulás iránti elkötelezettséget a közösség egészéért érzett felelősség mellett a Görögországba történő visszatérés egyszerre feladatként és reményteli vágyként megélt perspektívája is fűtötte.

„Szerettem tanulni, mert belénk verték azt, hogy azért tanulunk, hogy felépítsük Görögországot. Kezdetről fogva mondták, azért tanulunk, hogy amikor visszamegyünk Görögországba föl tudjuk építeni. Ezt a magyar és a görög tanárok is mondták.” (Alexisz)

Erre a közösségi motívumra gyakran a személyes élettörténetek traumatikus fordulatai, nemegyszer a szülők elvesztése erősítettek rá.

„Anyám tanárt szeretett volna csinálni belőlem. [...] Amikor eljutottam a diplomáig, akkor úgy éreztem, egy nagy feladatnak feleltem meg. [...] Azzal, hogy elmentek a szüleim, mintha azt mondták volna, hogy na, most itt van előtted az élet. A felelősség a tiéd.” (Eleni)

Nők döntési (kényszer)helyzetben

Ebben a részben azt a különleges szerepet mutatjuk be, amit a nők a gyermekek életében az elindítás pillanatától kezdve, az utazás teljes időtartama alatti gondoskodáson keresztül, a gyermekek magyarországi elhelyezésében és integrációjában töltek be.

Ez a szerep nem független attól a tényről, hogy Görögország ezen régióiban a negyvenes években a nők kötelezettségei a háztartási szférára, s azon belül is döntően a férfiakét kiegészítő tevékenységekre korlátozódtak (Campbell 1964; Friedl 1962, 1975; Handman 1987). A nők szerepét a polgárháború alatt is döntően a „civil lakosság”, valamint a „hátszág” terminusaival írták le, bár tudható volt, hogy sok nő vett részt közvetlenül a fegyveres harcokban is.

A gyermekek útra indításával kapcsolatos végső döntésekben a nők szerepe kétségtelenül meghatározó volt. Akaratlanul is döntési kényszerhelyzetbe kerültek. Leginkább azért, mert az apák vagy a család fiatal felnőtt férfitagja többnyire már nem voltak közvetlenül jelen a család életében. Harcoltak vagy sebesültként ápolták őket valahol, nem ritkán kitelepítették őket valamelyik börtönszigetre, vagy éppen börtönben ültek.

Ahogy Georgiosz mesélte:

„A harcok azonban egyre közeledtek, ezért anyámék meg a nénikém úgy döntöttek, fölhúzódtunk [...] északabbra, a harctól távolabb [...] Nagymamám nem akart velünk jönni, mert hogy hagyhatnánk így ott a házat. Tehát, mi fölmentünk, azzal, hogy ha lecsendesedik a dolog, akkor visszajövünk.” (Georgiosz)

Hasonló tapasztalatokról számolt be Eleni is:

„[...] jött a hír, hogy három nap múlva bombázni fogják a falut. Na most a jobboldaliak, azok elvitték a családjukat Konitsába^[24] Anyám gondban volt, hogy most küldje, ne küldje, amikor jött a hír, hogy az albánok három hónapra vállalják a gyerekeket. Na most mit csináljon. Apámat nem tudja megkérdez-

24 A falutól légvonalban húsz, a hegyi utakon ötven kilométerre lévő két-háromezer fős kisváros.

ni, de a nagynénimmal együtt és a nagymamával végül is úgy döntöttek, hogy hármunkat elküldenek, a két nővérem meg engem, a négyéves hűgomat nem merték elindítani.” (Eleni)

Anna beszámolója azt is megvilágítja, hogy milyen típusú dilemmák merültek fel egy kommunista meggyőződésű partizánfeleség esetében is.

„Apánk, aki akkoriban partizán volt, üzent anyámnak: »Küldjétek a gyerekeket a népi demokráciákba, mert itt bombázások lesznek.« Szegény anyám nem tudta mit tegyen. Küldje el mind a négyet? Maradjon egyedül? Kit küldjön? Küldje a nagyobbakat? Mit csinál akkor a kicsikkel? Küldje el a kicsiket egyedül és tartsa otthon a két nagyot? Végül úgy döntött, hogy mind a négyet elküldi.” (Anna)

Alexisz apja a bombázások közepette, katonaszökevényként, üldözött partizánként üzent az otthonmaradtaknak.

„Ilyen előzmények után érkezett apám üzenete, hogy a polgárháború végéig engedjenek el minket Jugoszláviába vagy Albániába. Ha vége lesz a háborúnak, akkor majd úgymint visszajövünk. Édesanyám így ebbe beleegyezett.” (Alexisz)

A nőkre hárult azonban a gyermekek felügyeletének, gondozásának felelősége a nem ritkán több hónapig tartó utazás idején is. A falvak lakói ugyanis – a szokásos családi munkamegosztási minták és a tradicionális női szerepek mindenki által magától értetődőnek tartott kiterjesztéseként – egy-egy falubeli fiatal nő gondjaira bízta a gyermekeiket. A gyakran csak serdülőkorú vagy fiatal nők egy 15–20 gyermekből (néha csecsemőkől) álló csoport felelős kísérőivé váltak (Vervenioti 2000).

„Az idősebb nővéremre, akkor 15 éves volt, rá volt bízva egy gyerekcsoport.” (Eleni)

„A faluban összejött mintegy 75 gyerek. [...] Én kilenc voltam, voltak tizenhat évesek is, de volt három éves, sőt volt egy gyerek, amelyik fél éves volt. Őt a nagyobb lányok cipelték.” (Alexisz)

Mária több családtaggal, köztük két öccsével együtt jutott el Albániába. Ott fokozatosan elválasztották a többi családtagtól.

„És amikor augusztus végén mindenkinek felolvasták a nevét, hogy hova megy, akkor nekem – a 14 évesnek – azt mondta a tanító, hogy Vlorába megyek óvónőnek. Jó-jó, elmegyek oda, de mi az az óvónő? Az nekem magas volt. Tanító volt otthon, a két bátyám és a feleségük. Rengeteg könnyük volt, de mi az az óvónő? És amikor már mindenki megkapta az elhelyezését, odamentem a tanáromhoz és suttogva megkérdeztem:

– Mit jelent az óvónő?

– Kis tanító néni. – feleli ő is suttogva.

– Hát mondom, nagyon jó!

Hát adtak is negyvenkét gyereket. Negyvenkét óvodást, kettő és fél évestől négy és fél éves korig. A legtöbbször a szülei partizánok voltak, vagy börtönben vagy ki tudja merre, nem volt szülő velük.” (Mária)

A gyermekek ezeket a kísérőket „mamáknak” vagy „anyáknak” nevezték. Ezek voltak az első példák arra, hogy a gyermekek életének megszervezésében a biológiai rokonok szerepét, kötelességeiket és felelősségüket távollétükben – ahogy a pszichoanalízis nevezi (Savvopoulos 2022; Stoloff 2022) – úgynevezett „funkcionális rokonok” vették át.

A felnőtt rokonok hiánya miatt szerepüket azok a jelenlévő felnőttek – tanárok, ismerősök, néha a valamivel idősebb testvérek – vették át, akik védelmet, gondoskodást nyújtottak, s tanácsokkal látták el a gyermekkorú menekülteket.

„A tanítónk, az Irénke néni annyira mellettem maradt. Egy hétig nem is tudtam iskolába se menni. Háát... az Irénke néni megmentett! [...] Az Irénke néninek úgy lettem a kedvence, hogy amikor megjött a szüleim halálhíre, ő annyira közel került hozzám és én hozzá, annyira felkarolt, hogy mentem Isaszegre is, elhozott Budapestre a nővéreimhez is. Szóval nagyon, nagyon felkarolt.” (Eleni)

Ennek következtében a gyermekek „rokonokként” tekintettek azokra a személyekre, akik működésük során rokonihoz hasonló kapcsolatokat építettek ki velük. Ezeket a gyakorlatokat a magyar hatóságok, a lakóhelyi, az oktatási és a munkahelyi hivatalosságok is támogatták és erősítették. Még egy hajdani „polgárháborús gyermekkel”, Athénben történt véletlen találkozás során folytatott, ismerkedő beszélgetés közepette is előkerült, hogy:

„Nem is tudom, kit tekintsek igazi anyámnak. Azt, aki megszült és felnevelt a korai éveimben, és akit soha többé nem láttam, miután elhagytam Görögországot, mert megölték, vagy azt, aki kimentett a polgárháborúból, idehozott és gondoskodott rólam?”

Az „anya”, „nagynéni”, „nagyapapa” stb. kifejezések használatával a gyermekek rokoni kategóriába sorolták azokat a személyeket, akiket az életükben betöltött szerepük miatt jelöltek így még felnőtt korukban, az interjúk elkészítésekor is.

„Anyukám mindig tanítónőt akart belőlem csinálni. Analfabéta volt. [...] Ő tanárt szeretett volna csinálni belőlem, és be is írtam 1956-ban a jelentkezési lapra, hogy az ELTÉ-re megyek. És akkor jött az Ikonomu Michalisz[25], tudod ki, a „papus”^[26], és mondta, hogy – Nem! Görögországnak, – mert mi ugye megyünk haza, arra készültünk – Görögországnak orvosokra van szüksége. Mert, hogy háború után vagyunk, s orvosokra lesz szükség.” (Eleni)

A fogadóországok hatóságai tudatosan támogatták a gyermekek életében megjelenő, új „fontos Másokkal” való kapcsolatukat. Másfelől hangsúlyoznunk kell, hogy miközben a rendszer a jelek szerint támogatta és ösztönözte a gyermekek „funkcionális rokonokhoz” való kötődésének kialakulását, ez a gyakorlat nem járt együtt a biológiai rokonok érvénytelenítésének gyakorlatával.

25 Ikonomu Michalis (1902–1959) évekig a magyarországi görög általános iskolák tanfelügyelője volt.

26 A „nagyapapa” görögül.

AZ ÉN ÉLETEMBEN...

Identitásformáló történetek, értelmezések

Az egykorvult menekült gyerekekkel készült életútinterjúk arról tanúskodnak, hogy élettörténetük szinte minden átalakulása, fordulata, traumája elmesélhető volt egyetlen, összefüggő történetben. A beszámolóban ugyanakkor sajátos szerkezetiséget figyelhetünk meg. A Magyarországra érkezés pillanatáig, amelyről az egykorvult gyermekek rendre *megérkezésé*ként emlékeztek meg, a traumatikus élmények fokozatos súlyosbodása figyelhető meg.

Az interjúalanyok beszámolóit szerint az átélt traumatikus helyzetek kezdetben bár ijesztők és sokszor megrendítőek voltak, de mégiscsak a pillanat kihívásairól szóltak. Néhány az interjúkból kiemelt tartalmi utalással illusztrálnánk ezt:

„Az olaszok begyűjtötték, verték, kínozták a férfiakat.”

„A falu lakossága a németek elől felmenekült a hegyre.”

„A fogdában egyik nap úgy megverték az apámat, hogy nem ismertem meg.”

„Állandóan házkutatás volt nálunk. Katonaszökevény apámat keresték.”

A későbbiekben azonban azzal, hogy el kellett hagyniuk a falujukat, elszakadtak a családjuktól, s megjelentek a kezdetben ugyan átmenetinek gondolt, de mégiscsak új életszakaszt jelentő s ennyiben újfajta megpróbáltatást hozó helyzetek. A számtalan erről tanúskodó interjúrészletből emelünk ki néhányat.

„Öt napon keresztül faluról falura gyalogoltunk.”

„Albániában családoknál helyeztek el bennünket. Szinte nem volt semmijük.”

„Élelmiszerkuponokat kaptunk, miközben házigazdáink is éheztek.”

„Albániában családok közt osztottak szét bennünket. Szegények azt a kis kevéske kenyérüket is, ami volt nekik, megosztották velünk.”

„Nekem kellett elmenni kéregetni a szerb családokhoz.”

„Jugoszláviában az erdőben csigát gyűjtöttünk, azt főztük meg.”

Végül bekövetkeztek azok a lépések, amelyek következtében nemcsak több ezer kilométerre távolították el a gyerekeket otthonuktól, hanem életük egész addigi menete is tartósan megszakadt.

„Rögtön, aznap vonatra raktak minket. Rögtön elaludtunk. Olyan fáradtak voltunk.”

„Teherautók jöttek a gyerekekért, és a nővéremmel együtt minket is elvittek. Ekkor váltam el szüleimtől.”

„Fapados vonatra szálltunk. Szomjasak voltunk, minden bajunk volt.”

„Vonatra raktak minket. Mindig szomjasak voltunk. Ahol megálltunk, ott vizet kerestünk.”

A beszámolókból a fentiekhez hasonló motívumok sokszínű variációi sorjázhatnak, s a „*mi történt velünk*” jegyében írták le az élettörténetben előidézett szakadást. Az átélt egyedi tapasztalatok pedig az egyén identitásának részévé válva egy életre befolyásolhatták az érintettek későbbi döntéseit, cselekedeteit. Ahogy történt azon 14 éves fiatal lány esetében is, akire Albániában 42 óvodáskorú gyermek felügyeletét bízta

rá. Több hónapos albániai együttlét, ott tartózkodás után lépték át a jugoszláv határt, ahol újra összefutott az Albánia más városaiból szintén útnak indított, s hónapok óta nem látott két fiatalabb fiútestvérével. Egy óvatlan pillanatban alkalma nyílt arra, hogy ő is felkapaszkodjon a fiúk induló teherautójára. A testvéreivel való találkozás örömétől hajtva már éppen azon volt, hogy felugorjon a teherautó platójára, amikor a rábízott kicsik egyike azt kérdezte tőle.

„Mária néni hova mész?”

Elszégyellte magát, abban a pillanatban elengedte az autót, s visszament a kicsikhez. A gyerekek iránt ebben a helyzetben élelt felelősségérzete szinte beleégett a személyiségébe. A gyerekekről való gondoskodás óvónőként, tanítóként egész életét végigkísérte.

Az egykori tinédzser lány a történetek után mintegy hat évtizeddel idézte fel a hirtelen felnőtté válás előbb bemutatott élményét. Beszámolója eltér a megelőző bekezdésekben felidézett esetektől, mert nem csak arról beszél *mi történt vele*, hanem hogy *mivé vált* a történetek hatására.

A megelőző bekezdésekben felidézett esetekben az interjúalanyok rendkívül részletgazdag visszaemlékezéseiben túlnyomórészt arról beszéltek, hogy *„mi történt velünk”*. A továbbiakban azt szeretnénk bemutatni, hogy a beszámolók egy jelentős része ezen túlmenően, öntudatlanul is, a *„kik vagyunk”* kérdésről szól. Pontosabban, az egyedi élettörténetek különféle variációiban az elbeszélők azt mutatják fel, hogy *„mivé lettek”* mindazok után, amin keresztülmentek.

Ez a tudatos értelemadásra vissza nem vezethető, az elbeszélésekben magától képződött értelem, közvetlenül a magyarországi megérkezést követően kezd a beszámolóban felismerhetővé válni. A tény, hogy az interjúalanyok rendre a budapesti fogadtatás gondoskodó gesztusait emelték ki, arra utal, hogy a velük történetek itt valamiféle választóvonalhoz érkeztek.

„Elvittek minket a Széchenyi fürdőbe.”

„Ott fertőtlenítettek, megfürdettek minket, bűdösek voltunk.”

„Augusztustól a hegyekben éltünk. Minden göncöt le kellett venni.”

„Melegítőket, tréningruhákat kaptunk, tornacipőt adtak ránk.”

„Papírok nélkül érkeztünk, s adtak mindenkinek egy számot.”

Jól láthatóan, az adott helyzetben teljesen természetes, egymásból logikusan következő, gyakorlatias lépésekkel van dolgunk. De, mintha a gyermekek a régi göncökkel egész addigi életüktől is megszabadultak volna. Okmányok helyett azonosító számot kaptak, s voltak, akiknek az anyakönyvezés során kapott nevét sem ismerték pontosan. Nemcsak addigi életük, régi énjük is elmerülni látszott (Tengelyi 1998:20). Sokan a nevüket sem tudták, s számos példáját ismerjük annak, hogy az évekkel későbbi családregyesítések során a gyermekek saját anyjukat sem tudták, vagy nem is akarták, megismerni.

A gyermekek persze ekkor még ennél egyszerűbbnek látták, s ennek részeként csak átmenetinek tartották a történeteket.

„Elvittek minket egy nagy hodályba. [...] Később megtudtam, hogy a Mátyás laktanya volt. [...] Akkor még mindig nem fogtuk fel, hogy mi történik. S az még ekkor találó megfogalmazás lehetett, hogy egyfajta kirándulásnak néztük. Úgyis visszamegyünk.” (Georgiosz)

Alexisz útja a falujától Budapestig körülbelül egy hónapig tartott. Az áprilisi megérkezést követő egész évet a Mátyás laktanyában töltötte. Joggal mondhatta:

„Úgy éreztük megérkeztünk. Igen. Most már nem menet közben vagyunk. Nem, nem, akkor most itt vagyunk.” (Alexisz)

Sokan azonban már ekkor is a visszautat keresték, a honvágy is ekkortájt jelent meg és tartósan velük is maradt.

„Emlékszem, hogy ott állunk a kerítésnél és kéregetünk. Hogy legyen pénzünk. Hogy vissza tudjunk menni. Valamelyik nagyobb gyerek ötlete lehetett. [...] Beszélgettünk arról, hogy jó lenne megszökni és visszamenni. [...] Ott kezdtük már érezni a szülők hiányát. Főleg a kisebbek.” (Alexisz)

Az évek során azonban fokozatosan világossá vált, hogy életük tartós és teljes újrakezdésére kényszerülnek. E kényszerű újrakezdés mélyen traumatikusnak bizonyult. Olyannyira, hogy Alexisz például, akinek családja – apja, anyja, nagyanja és kihúga – nagyrészt Szkopjében kötött ki, nemet mondott apja hívására, hogy települjön át ő is hozzájuk. S bár még a helyi nyelvet is bírta, a korábban átéltek miatt úgy érezte, hogy képtelen lenne belevágni egy újabb újrakezdésbe.

„1963-ban útlevelet kaptam, és a nővéremmel meg a kisleányommal elindultunk vonattal a szüleimhez Szkopjéba. Egy hónapig voltunk ott, jó volt. Apám mindent megpróbált, hogy ott tartson, hogy ne jöjjenek vissza Magyarországra. [...] Azt mondtam, hogy Magyarországot nem hagyhatom úgy el, hogy fogom magam és elmegyek. [...] Nekem akkora honvágyam volt Magyarországon, hogy még egyszer nem akarom átélni.” (Alexisz)

Bár Alexisz 1963-ban már meglévő magyarországi kötődései miatt hátráltatta el, hogy áttelepüljön Szkopjéba, az egyedüllét, a kívülállás érzése még sokáig megmaradt. Csak gyermekei 1970–1971-es születésével kezdte magát igazán otthon érezni Magyarországon.

„Addig, amíg meg nem házasodtam, amíg családom nem lett, addig tulajdonképpen sodródtam. [...] Mindig olyan menekültnek éreztem magam. Egyedül vagy árvának, függetlenül attól, hogy tudtam, vannak szüleim, meg minden. [...] Van már munkahelyem, házas vagyok, de igazából akkor kezdtem el úgy otthon érezni magam Magyarországon, amikor megszülettek a gyermekeim.” (Alexisz)

A kritikus helyzeteket, válságokat követően a gyermekek önazonosságukat valamilyen új értelem utólagos rögzítésével igyekeztek helyreállítani.

„Önkéntelenül is egymás támaszai voltunk. [...] Mi, akik Dégen nevelkedtünk, a mai napig is úgy vagyunk vele, hogy mi dégiek – ahogy a fehérvárcsurgóiak, vagy a keneseiek is – összetartunk. Érdekes dolog ez, mint egy család, úgy alakult.” (Alexisz)

Ez a tudatos értelemadási folyamat interjúink során egyéni szinten is megjelent.

„Ha Magyarországra nem kerülök, sosem lett volna belőlem építész.” (Achilleasz)

Életük értelmezése, értékelése során az egykorvolt gyermekek a polgárháborús traumák begyógyulását összekapcsolták azzal a szeretettel, amelyet a velük kapcsolatba került görög és magyar felnőttektől, illetve kortársaiktól kaptak. A görögök vigasztalták, tanácsokkal látták el, védelmezték őket, a magyarok pedig befogadták és irányították őket a beilleszkedés első nehéz éveiben.

„Az én életemben a szeretethiány volt a leglényegesebb. Például, mikor megkaptam az egyetemen a diplomát, a legnagyobb fájdalmam az volt, hogy a szüleim nem lehetnek ott. Érted? Ez volt a legnagyobb bánatom, mert ez egy olyan nagy dolog volt, hogy hát orvos lett belőlem. És nekik, nekik nem tudtam megmondani.” (Eleni)

Ha közelebbről megvizsgáljuk ezt a kijelentést, akkor megállapíthatjuk, hogy nem az általában vett, hanem a szülői szeretet hiányáról szól. Maga az érintett emelte ki az interjú egy másik pontján, hogy:

„A többi tanár is szeretett, nem arról van szó, hogy ők nem szerettek. [...] Gimnáziumban is, meg életem végéig amerre kerültem. Tényleg olyan szeretetben volt részem. Még az egyetemen is, még a végzés után is.” (Eleni)

Hasonló tapasztalatról számolt be Alexis is.

„Székesfehérváron felvettek a technikumba. [...] A kollégiumban tízágys, emeletes ágyas szobákban laktunk. Egy másik görög is volt a szobában, a többiek magyarok voltak. Az érdekes az, hogy szerettek minket. [...] A nyelvtudásbeli nehézségek a középiskolában már nem ütköztek ki. Csak a nevemmel szórakoztak mindig. Azon nevetek, hogy ezt a nevet, hogy lehet kimondani! [...] Nyilván nem könnyű élet. [...] Mindig egy kicsit másnak éreztem magam. [...] A környezetem egy kicsit megkülönböztet. Nem negatív módon, nem érzek negatívot, de ez jobban kijön, mint az, hogy valaki sváb vagy valami más. Az én esetemben ez jobban kijön. Hogy én görög vagyok. Azokra nem mondják annyira, azokat mintha jobban befogadják, azok magyarok. Én, azért, csak másabb. Mintha mindig azt kérdeznék:

Hogy lehet élni ilyen névvel?

Mondom: Nagyon jól!” (Alexisz)

A fentiekből látszik, hogy az élettörténetek összességének implicit, tudatos értelemadásra vissza nem vezethető értelme, annak felmutatása, hogy *kik is vagyunk* mi, egykori menekültgyermek. S mindez a „honnan indultunk”, a „mi mindenben mentünk keresztül” és a „hova jutottunk” történeti-logikai szerkezetet követi. A bemutatott interjúrészletek fázisai szerint:

Mi vagyunk azok:

- Akiknek a magyarországi életét a megérkezés pillanatától megterhelte a szülők hiánya.
- Akiket a honvágy tartósan traumatizált.
- Akiktől még a saját apjuk sem kérhette, hogy azt még egyszer átéljék.

Mi vagyunk azok:

- A magukat sokáig csak sodródó, tartósan menekültnek, árvának érző egykori fiatalok.
- Akik éppen a honvágytól hajtva képesek voltak egymást segítve összekapaszkodni.
- Akik a gyermekotthonokban megtanultak családként működni.
- Akik a felnőttektől kapott szeretetet a maguk és a közösség javára tudták fordítani.
- Akik a közösség tagjaiként készen álltak egy jövőbeni Görögország felépítéséért munkálkodni.
- Akik a szülők elvesztése után képesek voltak a rájuk szállt felelőséggel élni.

S mi vagyunk azok, akik a kiinduló helyzet minden hátránya és nehézsége ellenére:

- Élni tudtunk a Magyarország által számunkra nyújtott lehetőségekkel.

- Hatalmas utat megtéve, menekültből orvosok, mérnökök, építészek, tanárok lettünk.
- Görög mivoltukat megőrizve s azt elfogadtatva hazára leptünk, ottthon teremtettünk Magyarországon.

Láttuk, hogy interjúalanyaink élettörténetüknek – még az olyan egyszerű helyszínek rekonstruálása esetében, mint Belgrád, a Keleti Pályaudvar, a Széchenyi fürdő vagy a Mátyás laktanya – sem kizárólagos szerzői. A fenti bekezdésekből kiderült, hogy élettörténetük értelmét, jelentését egy jól körülhatárolható emlékezett-közösség „társszerzői” részeként alkották meg.

A jelen írásban egybefont élettörténetek olyan összefüggő fejlődéstörténetnek tekinthetők, amelynek szereplői önmaguk maradhattak anélkül, hogy mindig ugyanazok lennének. Az, ahogy az interjúalanyok képek voltak életüket egységes történetként elbeszélni, része annak a folyamatnak, amelynek során, részben kollektív önazonosságukat újratermelték.

Ez az identitás azonban nem az összes, gyermekként Magyarországra érkezett görögé. Ezen a ponton emlékeztetnünk kell arra, a jelen esszé első részében elővezetett módszertani megszorításra, hogy az idekerült görög menekült gyermekek csak egy meghatározott alcsoportjával foglalkozunk. Nevezetesen azzal, amelyet a megelőző bekezdések „mi vagyunk azok, akik” kategóriájával írtunk körül. Nem állítjuk, hogy csak interjúalanyaink tartoznak ebbe az alcsoportba, de abban biztosak vagyunk, hogy nem minden Magyarországra került görög gyermek esik ebbe a kategóriába. A lehetséges egyéb alcsoportok feltárása és leírása további izgalmas kutatások feladata lehet, de nem tárgya a jelen dolgozatnak.

Επίλογος, AVAGY MAGYAROSAN: EPILÓGUS

A gyermekek, a helyüket kijelölő családi és közösségi elbeszélések mellé láthatóan hozzátették a maguk „*állandóan változó, nyugvópontra [...] nem jutó történetét*” (Tengelyi 1998:13). Azt is láttuk, hogy egy olyan súlyos történelmi esemény, mint a polgárháború hogyan íródott bele a személyes élettörténetekbe és személyes mítoszokba, s hogyan formálta az érintettek identitását (Vartzopoulos 2019:89).

A gyermekek ugyanakkor eleve egy közösség részeként nőttek fel és ennek tagjaként élnek napjainkban is Magyarországon. Emlékezőként is igazodnak a közösségen belül érvényes általános mintákhoz, így minden élettörténeti elbeszélő része egy jól körülhatárolható emlékező-közösségnek. Ezt mindennél világosabban igazolja, hogy a sok különálló, egyedi, személyes élettörténetet milyen könnyen lehetett egységes történetté összefonni.

Annak vizsgálata azonban, hogy miként alakultak ki a személyes emlékezés közösségi-kulturális keretei, s az élettörténeti elbeszélők milyen kulturálisan elfogadott metanarratívához igazodnak (Halbwachs 1992; Assmann 2011:21) meghaladja a jelen dolgozat kereteit.

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, J. (2011) *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge: Cambridge University.
- Ατζακάς, Γ. (2008) *Θολός θυθός*, Αθήνα: Άγρα.
- Balogh Á. (2013) *Fejezetek Görögország újkori történetéből*. Szeged: Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete-Csongrád megyei helyi csoport.
- Balogh Á. – Christoforatos, L. – Purosz A. (szerk.) (2020) *Προσφυγικές Ιστορίες*. Szeged: Greek booklets of Szeged.
- Baerentzen, L. (1987) The Paidomazoma and Queen's Camps In Baerentzen, L – Iatrides, J. – Smith, O.L. *Studies in History of Greek Civil War, 1945-1949*.
- Boeschoten, R. (2000) Η αδύνατη επιστροφή: Αντιμετωπίζοντας το χωρισμό και την ανασυγκρότηση της μνήμης ως συνέπεια του Εμφυλίου Πολέμου. In Mazower, M. (ed.) *Μετά τον πόλεμο*. Athén: Alexandria, 139–160.
- Μποντιλία, Μ. (2000) *Η εκπαίδευση των παιδιών των πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά Κράτη 1950-1964*. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki
- Bontila, M. (2023) *Gyermekek a polgárháború és hidegháború örvényében (görögül)*, konferenciaelőadás, Fehérvárcsurgó Trauma és megnyugvás, konferencia, Görög Intézet
- Braudel, F. (1996) *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest: Akadémiai – Osiris.
- Budaháziné Hargitai I. (1999) *Fény és árnyék*. Budapest: Szerzői kiadás.
- Campbell, J. K. (1964) *Honour, family and patronage*. Oxford: Clarendon.
- Chasioti, L. (2011) Relocating Children during the Greek Civil war, 1946–49: State strategies and Propaganda. In Reinisch, J. – White, E. (szerk.) *The Disentanglement of Populations: Migration, Expulsion and Displacement in postwar Europe, 1944–49*, London: Palgrave Macmillan, 271–288.
- Dalianis, M. – Mazower, M. (2000) Children in Turmoil during the Civil War. In Mazower, M. (szerk.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960*. Princeton – Oxford: Princeton University, 91–104.
- Daliani, M. – Mazower, M. (2002) Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου: Οι ενήλικες του. In Mazower, M. (szerk.) *Μετά τον πόλεμο*. Athén: Alexandria, 105–120.
- Damianakos, St. – Zakopoulou, E. – Kaszimis, H. – Niciakosz, V. (1997) Ekszuszia, Ergaszia kai Mnimi se tria horia tisz Ipiru. (Εξουσία, εργασία και Μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου) Athén: Plethron-EKKE.
- Danforth, L. – Boeschoten, R. (2012) *Children of the Greek Civil War*. Chicago: University of Chicago.
- Dzindzis, J. (2013) *Η εγκατάσταση – τα πρώτα χρόνια*. Budapest: Editions Greek Self-Government of 2nd Department in Budapest
- Fokasz N. (2004) *Istenek nélkül*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fokasz N. (2006) Ελőszó. In *Köszönjük Magyarországnak*. Budapest: Magyarországi Görögök Kutatóintézete, 2-30.
- Fokasz N. (szerk.) (2013) *Identitások határán – Μεταξύ δύο ταυτοτήτων*. Budapest: Új Mandátum.
- Fokasz N. (szerk.) (2017) *Δύο πατρίδες μια ταυτότητα*. Athén: Nissos.
- Fokasz N. (2020) Έρkezés és letelepedés Adalékok a kelet eurόpai görög politikai menekültek befogadásáról. In Fokasz N. – Görög Ath. (szerk.) *Trauma és megnyugvás*. Budapest: Görög Intézet, 12–43.
- Fokasz N. (2023) Greeks in Hungary: from the Orthodox Greek merchants to the refugees of the Greek Civil War, *Neograeca Bohemica*, 23(1), 15–39. <https://doi.org/10.5817/NGB2023-23-2>
- Fokasz N. – Raptis, I. – H. Vlahos H. (szerk.) (2017) *Időfonal*. Budapest: UMK Editions, Athens: ASKI.
- Friedl, E. V. (1962) *A Village in Modern Greece*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Friedl, E. V. (1975) *Women and men: an anthropologist's view*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Γκανάς, Μ. (1961) *Μητριά πατρίδα*, Αθήνα: Μελάι.
- Grizonas, K. (1998) *Τα παιδιά του εμφυλίου. Προσωπική μαρτυρία*, Athén: Filistor
- Halbwachs, M. (1992) *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago.
- Handman, M.-E. (1987) *Βία και πονηριά : Άντρες και γυναίκες σ'ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Iatrides, J.O. (szerk.) (1981) *Greece in the 1940s. A Nation in Crisis*. Hanover – London: University Press of New England.
- Kosztopolosz, T. (2017) Η κληρονομιά της Φρειδερίκης, *EFSYN*, 01.15.

- Králová, K. – Tsivos, K. (szerk.) (2015) *Στέγνωσαν τα δάκρυα μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*. Athén: Alexandria.
- Lagani, I. – Μποντίλα, Μ. (2012) «Παιδομάζωμα» η «Παιδοσώσιμο»; Thessaloniki: Επίκεντρο.
- Marantzidis, N. (2010) *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας*. Athén: Εκδόσεις Alexandria.
- Margariti G. L. (2018) *Alithiesz apo to szkotadi szto fosz (Αλήθειες από το σκοτάδι στο φως)*. Thessaloniki: magánkiadás.
- Mészáros S. (2006) *Teleporvos-napló*. Budapest: Raptisz Achileasz – Raptisz Iliasz magánkiadás.
- Ράπτης, Μ. (1999) *Τυχεροί μέσα στην ατυχία, (Szerencsések a szerencsétlenségben)* Athén: Desktop Publishig
- Reinisch, J. – White, E. (2011) *The Disentanglement of Populations: Migration, Expulsion and Displacement in postwar Europe, 1944–49*. London: Palgrave Macmillan.
- Ricoeur, P. (1990) *Soi-même comme un autre*, Paris: Seuil
- Steen, G. (2019) *Adoption, Memory, and Cold War Greece: Kid pro quo?* Michigan: University of Michigan.
- Stoloff, J-C. (2022) “Για την πατρική λειτουργία» In Κ. Μπαζαρίδης, Κ. – Χατζηανδρέου Μ. (szerk.) Ο Πατέρας. Ψυχαναλυτικές αναζητήσεις, Athén: Αρμός, 121–142.
- Voglis, P. (2000) Between negation and self-negation: Political prisoners in Greece, 1945–1950. In Mazower, M. (szerk.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960*. Princeton – Oxford: Princeton University, 73–87.
- Tengelyi L. (1998) *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz.
- Tsekou, K. (2013) *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*. Athén: Editions Alexandria.
- Tsivos, K. (2019) *Ο μεγάλος καϋμός της ξενητείας ...* Αθήνα: Alexandria
- Vervenioti, T. (2000) Left – wing women between politics and family. In Mazower, M. (szerk.) *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960*. Princeton – Oxford: Princeton University, 105–119.
- Vervenioti, T. (2003) Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική η οικογένεια. In Mazower, M. (szerk.) *Μετά τον πόλεμο* Athén: Editions Alexandria, 121–138.
- Voutira, E. – Dalkavoukis, V. – Marantzidis, N. – Μποντίλα Μ. (2005) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*. Thessaloniki: Editions of Univesity of Macedonia.